

**REVUE BELGE
D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE DE L'ART**

PUBLIÉE SOUS LE HAUT PATRONAGE DE S.M. LE ROI
PAR

**L'ACADÉMIE ROYALE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE DE L'ART
DE BELGIQUE**

**BELGISCH TIJDSCHRIFT VOOR
OUDHEIDKUNDE EN KUNSTGESCHIEDENIS**

UITGEGEVEN ONDER DE HOOG BESCHIERMING VAN Z.M. DE KONING
DOOR DE

**KONINKLIJKE ACADEMIE VOOR ARCHEOLOGIE EN KUNSTGESCHIEDENIS
VAN BELGIË**

XCIII – 2024

– EXTRAIT –

BRUXELLES – BRUSSEL

OFFPRINT REVUE BELGE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE DE L'ART XCIII - 2024
THIS DOCUMENT MAY BE PRINTED FOR PRIVATE USE ONLY. THIS DOCUMENT MAY NOT BE
DISTRIBUTED, STORED IN A RETRIEVAL SYSTEM WITHOUT PERMISSION OF THE PUBLISHER

MISCELLANEA

DAVID II TENIERS ALS RESTAURATOR, O. M. VAN DE VIJF ZINTUIGEN

DOOR PETER PAUL RUBENS EN JAN I BRUEGHEL

Raúl ROMERO MEDINA¹ & Hans Vlieghe

Onlangs troffen wij in het archief van de Brabantse Rekenkamer, bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, een tweetal tot nog toe onbekend gebleven posten aan, die een duidelijk licht werpen op de rol die David II Teniers (1610-1690) heeft gespeeld bij het restaureren van schilderijen, waaronder belangrijke. Het gaat allereerst om de vermelding op 13 juli 1669 van een te betalen som van 498 gulden en 16 stuivers, bedrag dat bestemd was voor Teniers om allerhande herstel-en restauratiewerk te hebben uitgevoerd aan schilderijen uit het aartshertogelijk jachtslot van Tervuren². Verdere informatie vindt men in een tweede post van 28 januari 1670, waaruit blijkt dat de verschuldigde som inmiddels was gestegen tot 600 pond. Uit dat tweede document blijkt ook dat Teniers met een aantal “medegesellen” aan de opdracht gewerkt heeft. Vermeld wordt verder dat de schilderijen reparatie nodig hadden omdat ze beschadiging hadden opgelopen tijdens de Devolutieoorlog die tussen mei 1667 en mei 1668 door de troepen van de Franse koning Lodewijk XIV (1638-1715) werd uitgevochten in de Zuidelijke Nederlanden³.

Uit de oudste van de beide posten blijkt duidelijk dat de opdracht voor het herstel- en restauratiewerk was uitgegaan van de administratie van het Brusselse hof⁴, waar op het ogenblik waarop het kwijtschrift werd getekend Iñigo Fernandez de Velasco (1629-1696) de functie van Spaanse landvoogd uitoefende⁵. Het was tevens de bedoeling dat de schilderijen voor hun behandeling zouden worden overgebracht naar het paleis op de Coudenberg, het centrum van de Spaans-Habsburgse macht in Brussel⁶.

Dat Teniers voor dit werk was aangezocht, hoeft niet te bevreemden. Hij moet immers als weinigen vertrouwd zijn geweest met de kunstcollecties in de residenties in en rond Brussel, dank zij zijn jarenlange bedrijvigheid tussen 1647 en 1659 als *ayuda de camara* van aartshertog Leopold-Wilhelm (1614-1662) en Don Juan José (1629-1679) van Oostenrijk⁷. In deze functie had hij immers ook de leiding gekregen over de conservatie en inventarisatie van de beroemde schilderijenverzameling van Leopold-Wilhelm. En ook buiten het verband met het Brusselse hof heeft

(1) Universidad Complutense Madrid.

(2) Zie Bijlage 1.

(3) Zie Bijlage 2.

(4) In de aanhef van het document heet het dat Teniers zijn werk heeft uitgevoerd “par ordre de Monsieur le Conseillier et comis des finances Brecht”.

(5) Zie over deze landvoogd LEFÈVRE 1936-1938.

(6) Dat Teniers de schilderijen heeft behandeld in Brussel, na hun overkomst uit Tervuren, mag duidelijk blijken uit de aanhef van de rekeningpost (Bijlage 1), waarin hij duidelijk stelt dat hij heeft ‘remédie les peintures venues de la Vure’.

(7) Zie over Teniers’ bedrijvigheid in hun dienst Vlieghe 2011, p. 29-59.

Teniers restauratiewerk uitgevoerd aan door andere kunstenaars uitgevoerd schilderwerk⁸. Weliswaar was Teniers' hofschildersfunctie niet meer vernieuwd geworden na Don Juan José's vertrek uit de Zuidelijke Nederlanden in 1659, maar dat heeft hem niet verhinderd om ook daarna goede betrekkingen te blijven onderhouden met het Brusselse hof⁹.

In de rekeningpost van 13 juli 1669 wordt gedetailleerd het werk opgesomd dat Teniers had uitgevoerd. Het allerbelangrijkste en ook duurste wordt daarbij eerst vermeld: "Premièrement il a remédié une grande pièce de Breugel et les figures de Rubbens en ce mérité, 240 fl. / Item une autre de Breugel et les figures de Rubbens de la mesme grandeur ou plusieurs maîtres ont peint diverses pièces estant une chambre d'Art, 120 fl." Het is duidelijk dat deze beide schilderijen moeten veenezelvigd worden met de op twee elkaars pendant vormende doeken voorgestelde allegorieën van de Vijf Zintuigen. Daarbij waren op het ene werk het Gezicht en de Reuk gesymboliseerd, terwijl het andere schilderij een voorstelling bracht van het Gevoel, het Gehoor en de Smaak. In die twee composities had Rubens de allegorische personages geschilderd, terwijl Jan I Brueghel er de landschapsdoorkijkjes en de rijkelijke interieurdecoratie met o. m. bloemen, luxevoorwerpen, muziekinstrumenten en dieren voor zijn rekening had genomen. De in beide taferelen ook uitgestalde schilderijen waarvan de thematiek verwees naar de iconografie van de Vijf Zintuigen waren als 'schilderijen in het schilderij' het werk van andere toonaangevende Antwerpse schilders, zodat de beide zintuigallegorieën ook konden fungeren als geschilderde 'constcaemers'¹⁰.

Deze beide werken waren rond 1616-18 uitgevoerd en in 1618 in opdracht van de stad Antwerpen aangekocht bij Jan I Brueghel¹¹. Kort daarna werden ze als geschenk aangeboden aan de aartshertogen Albrecht (1559-1621) en Isabella (1598-1633), die ze in 1619 lieten ophangen in de audiëntiezaal van het kasteel van Tervuren¹². In 1667-1669 werden ze echter met alle andere schilderijen uit Tervuren overgebracht naar het paleis op de Coudenberg, waar ze, gezien de oorlogsomstandigheden, wellicht veiliger werden geacht¹³. Ongetwijfeld was die overbrenging ook de reden waarom Teniers in 1669 zijn taak van reparatie en restauratie moest aanvangen. In 1698 keerden de schilderijen terug naar Tervuren om in 1709 andermaal vervoerd te worden naar de Coudenberg. Helaas zijn de schilderijen daar, samen met zovele andere kunstvoorwerpen, vernield geworden in de enorme brand die in 1731 het ganse Brusselse hofensemble in de as heeft gelegd¹⁴.

Gelukkig zijn deze beide composities nog goed te beoordelen dank zij de twee exacte replieken die er, niet lang na het totstandkomen van de originelen, naar werden uitgevoerd, resp. in het atelier van Rubens en in dat van Brueghel (fig. 1, 2). Deze replieken kwamen al in 1623 in Spaans koninklijk bezit en zijn van daar uit in 1819 terechtgekomen in het Prado te Madrid¹⁵. Het leeuwendeel van de door Teniers aangerekende onkosten heeft betrekking op de beide originelen: van de in totaal voorziene 498 gulden en 16 stuivers gaat niet minder dan 360 gulden naar het herstel van dit ensemble. Nauwkeurige lezing van de post in de rekening maakt ook duidelijk waarom dit bedrag zo groot is geworden: toen Teniers de stukken kreeg waren zij "entièremment gastées" en heeft hij de doeken moeten vergroten, misschien omdat zij bij het afnemen tijdens de oorlogsomstandigheden inderhaast uit de lijst waren gesneden. Aangaande deze vergrotingen staan er in de betreffende rekeningen nog twee posten apart vermeld. De ene heeft betrekking

(8) Zoals mag blijken uit het feit dat hij in 1687 ook in het stadhuis van Brussel een aantal schilderijen heeft hersteld. Zie daarover DES MAREZ 1912, p. 41, n.; Vlieghe 2011, p. 99.

(9) In het bijzonder is hier te verwijzen naar Teniers' activiteit in opdracht van Don Luis de Benavides, markies van Caracena (+ 1668), Don Juan José's voorlopige opvolger als interim landvoogd over de Zuidelijke Nederlanden; zie dienaangaande Vlieghe 2011, p. 82.

(10) VAN MULDER 2016, p. 72-75.

(11) DE MAEYER 1955, p. 343-344, doc. 142.

(12) VAN MULDER 2016, p. 72, 74-75.

(13) In Teniers' ontvangstbewijs van 28 januari 1670 wordt expliciet vermeld dat de schilderijen 'met die leste orloge overgekommen sijn' (zie Bijlage 2).

(14) VAN MULDER 2016, p. 71-75, nr 15-16, met uitvoerige verwijzing naar oudere literatuur.

(15) VAN MULDER 2016, p. 72-77, nr 15a-16a, afb. 84-91, met uitvoerige verwijzing naar oudere literatuur.

Fig. 1. Atelier P. P. Rubens en atelier Jan I Brueghel, *Allegorie van het Gezicht en de Reuk*, Madrid, Museo del Prado. © Museo del Prado, Madrid

Fig. 2. Atelier P. P. Rubens en atelier Jan I Brueghel, *Allegorie van het Gevoel, het Gehoor en de Smaak*, Madrid, Museo del Prado. © Museo del Prado, Madrid

op doek, dat nodig was om de vergrotingen te kunnen uitvoeren: “Item payé a un homme pour la toile pour agrandir les pièces de la Vure (1 fl 8 st)”. De andere betreft een totale som van 3 gulden voor het vergrotingswerk van de hier als kunstkamers omschreven allegorieën van de Vijf Zintuigen. Dat dit bedrag buiten de hoger genoemde som van 360 gulden werd aangerekend lijkt vreemd, maar was misschien wel bestemd voor Teniers’ medewerkers waarover sprake is in de post van 28 januari 1670.

Na de Brueghel-Rubenscomposities zijn twee grote landschapsschilderijen van een “Foqueel” genoemde schilder de duurste die in het document vernoemd worden. Hun reparatie kostte 30 gulden per stuk en ze blijken allebei “de la mesme grandeur” te zijn geweest, wat er op lijkt te wijzen dat het ook hier om een stel pendants kan zijn gegaan. De maker hiervan kan bezwaarlijk iemand anders zijn geweest dan de in 1614 in het Antwerpse Sint-Lucasgilde ingeschreven landschapsschilder Jacques Fouquier (1590-ca. 1659), die echter twee jaar later al opdook in Brussel om nog enkele jaren later naar Parijs te vertrekken¹⁶. Uit het kleine oeuvre dat met hem in verband kon worden gebracht komt Fouquier naar voor als een epigoon van Jan I Brueghel en Joos de Momper (1564-1635)¹⁷.

Deze beide landschapsschilderijen moeten te vereenzelvigen zijn met de “Twee grote stucken van Fockiers” die in 1698, net als o. m. de beide door Rubens en Brueghel uitgevoerde allegorieën van de *Vijf Zinnen*, van Brussel werden teruggebracht naar Tervuren¹⁸. Fouquiers landschappen worden enkele jaren later ook vermeld in een inventaris uit 1701 van de schilderijen die zich toen in Tervuren bevonden en daarin staan zij vrij gedetailleerd beschreven als landschappen met een mogelijk allegorisch bedoelde stoffering: op het ene landschap bemerkt men een vrouw met een mand aan haar arm, terwijl op het andere een slang onderaan een boom te zien was¹⁹. En wij vermoeden verder dat de bewuste tafereelen moeilijk anders dan identisch kunnen zijn met het stel landschappen dat Fouquier in maart 1619 in opdracht van de aartshertogen Albrecht en Isabella had geleverd en waarvoor hij in juni van hetzelfde jaar 600 pond had ontvangen²⁰.

De rekeningpost van 13 juli 1669 heeft het verder nog over ander werk dat Teniers voor het Brusselse hof had gepresteerd²¹. Eerst en vooral lijkt zijn opdrachtgever van de gelegenheid gebruik te hebben willen maken om hem voor 60 gulden ook de andere op Coudenberg aanwezige schilderijen samen met hun lijsten op te laten frissen en schoon te laten maken: “Item accomodé et nettoyé toutes les peintures de la cour come aussy nettoyé plusieurs pièces et faict peindre les moulures, raccomodé et peint et nommé, tout ensemble tant celles de la cour que celles de la Vure, a mérité 60 fl.” Uit dit veel lagere totaalbedrag valt af te leiden dat Teniers’ ingreep hier veel beperkter moet zijn geweest dan bij de schilderijen van Fouquier en zeker die van Brueghel en Rubens. En tenslotte is er nog sprake van een aantal zeer diverse taken, zoals het schilderen van een deur, het betalen van een man die de schilderijen moest ophangen en het repareren van “la peinture” in de kapel van het Tervurense jachtslot.

De opdracht om dit groot aantal schilderijen uit de verzamelingen van de Brusselse residentie te herstellen was ongetwijfeld een eervolle taak. En Teniers heeft het bijzonderste onderdeel van deze taak wellicht ook beschouwd als blijk van bijzondere piëteit voor Rubens en zijn vroegere schoonvader Jan Brueghel, twee mensen met wie hij bij het begin van zijn schildersloop-

(16) DUVERGER 1984-2009, XIII, p. 157, over de verschillende spellingswijzen van Fouquiers naam, waaronder ook de variante “Foqueel”.

(17) Zie o. m. Vlieghe 1998, p. 188, met verwijzing naar oudere literatuur op p. 295, n. 36.

(18) De MaeYer 1955, p. 168, n. 2.

(19) De MaeYer 1955, p. 168.

(20) De MaeYer 1955, p. 168, 345, doc. 146.

(21) Zie Bijlage 1.

baan een goede relatie had ontwikkeld en die overigens in zijn familieleven een rol van betekenis konden spelen²².

Bijlagen

Bijlage 1

David II Teniers heeft een aantal schilderijen, afkomstig uit het kasteel van Tervuren, hersteld en gerestaureerd voor een bedrag van 498 gulden en 16 stuivers

Le Sieur David Teniers peintre et ayuda de Camara de leurs Altesses le Serenissime Archiducq Léopolde et son Alteze Don Jean d'Austrice a fait et peint par ordre de Monsieur le Conseiller et comis des finances Brecht et remédié les peintures venues de la Vure entièrement gastées, fait agrandir les toiles et autrement comme sensuit: Premièrement il a remédié une grande pièce de Breugel et les figures de Rubbens en ce mérité, 240 fl.

Item une autre de Breugel et les figures de Rubbens de la mesme grandeur ou plusieurs maîtres ont peint diverses pièces estant une chambre d'Art, 120 fl

Item une grande pièce paysage de Foqueel (30 fl), une autre de Foqueel de la mesme grandeur (30 fl)

Item accomodé et nettoyé toutes les peintures de la cour come aussy nettoyé plusieurs pièces et fait peindre les moulures, raccomodé et peint et nombré, tout ensemble tant celles de la cour que celles de la Vure, a mérité 60 fl

Item payé a un homme pour la toile pour agrandir les pièces de la Vure (1 fl 8 st)

Item payé pour quatre jours de salaire à travailler à l'agrandissement des deux pièces des Chambres d'Art de la Vure à 15 st. par jour monte pour 4 jours (3fl)

Item payé pour peindre une porte (1fl 4 st)

Item payé a un homme pour pendre les peintures à 24 fl par jour monte pour six jours (7 fl 4 st)

Item pour nettoyer la peinture dans la chapelle de la Vure (6 fl)

Monte ensemble quatre cent et nonante huit florins et 16 st.

... 13 juillet 1669

Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Acquits de la Chambre des Comptes de Bruxelles*, nr 5596

Bijlage 2

David II Teniers en 'zijne medegesellen' hebben een bedrag van 600 pond ontvangen om de schilderijen uit het kasteel van Tervuren te hebben gerestaureerd en gerepareerd toen zij tijdens de Devolutieoorlog waren overgebracht naar het hof in het Coudenbergpaleis te Brussel

David Tenniers, schilder van Zijne Ex(cellent)ie heeft gevaceert met zijne medegesellen aen het herschilderen, repareren ende in hunnen behoorelijcken staet te stellen allen die schilderijen van Zijne Ma(jestey)ts Castele Tervuren die welcken met die leste orloge overgecommen zijn en alhier binnen desen Hove getransporteert, ende als nu behanghen doorgaens het quartiere van Zijne Ex(cellent)ie, waer aen den selven verdient het (..) die som(m)e van ses hondert ponden car(olu)s, ergo dus hier die zelve S(omm)a VIC Ls.

(gesigneerd: De Backer).

Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Acquits de la Chambre des Comptes de Bruxelles*, nr 5596

(22) Vlieghe 2011, p. 14 e. v.

Bibliografie

- DE MAEYER 1955 = M. DE MAEYER, *Albrecht en Isabella en de schilderkunst. Bijdrage tot de geschiedenis van de XVIIe -Eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, 9)* Brussel.
- DES MAREZ 1912 = G. DES MAREZ, La Maison de David Teniers II et l' hôtel Ravenstein, *Annales de la Société royale d' archéologie de Bruxelles*, p. 5-51.
- DUVERGER 1984-2009 = E. DUVERGER, *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw, (Fontes Historiae Artium Neerlandicae. Bronnen voor de kunstgeschiedenis van de Nederlanden, I-XIV)*, Brussel.
- LEFÈVRE 1936-1938 = J. LEFÈVRE, Velasco y Tovar (Iñigo Fernandez de), in *Biographie Nationale de Belgique XXVI*, Brussel.
- VAN MULDEERS 2016 = C. VAN MULDEERS, *Rubens. Works in Collaboration. Jan Brueghel I & II (Corpus Rubenianum Ludwig Burchard XXVII, 1)*, Londen-Turnhout.
- VLIEGHE 1998 = H. VLIEGHE, *Flemish Art and Architecture 1585-1700 (Pelican History of Art)*, New Haven-Londen.
- VLIEGHE 2011 = H. VLIEGHE, *David Teniers the Younger (1610-1690). A Biography (Pictura Nova, XVI)*, Turnhout.